

Μετανάστευση, αγορά εργασίας και ρατσισμός: Μια εναλλακτική προσέγγιση

1. Εισαγωγή

Οι εξάρσεις ρατσισμού τα τελευταία χρόνια στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες — πρώην χώρες υποδοχής μεταναστών—, αλλά και η δημιουργία τέτοιων φαινομένων στις νότιες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης —πρωινές χώρες υποδοχής μεταναστών— είναι γεγονός. Η έξαρση τέτοιων φαινομένων υποδηλώνει, αφενός μεν, την παντελή αποτυχία των πολιτικών ένταξης και ενσωμάτωσης των μεταναστών στις χώρες υποδοχής, αφετέρου, το μέγεθος του προβλήματος της μετανάστευσης.

Η έξαρση ρατσιστικών φαινομένων είναι εντονότερη σε περιόδους οικονομικής κρίσης και αύξημένης ανεργίας, καθόσον οι ντόπιοι εργαζόμενοι αισθάνονται ότι απειλούνται ή τους πείθουν ότι απειλούνται από το κύμα της μετανάστευσης.

Σήμερα, αυτό που κυρίως χαρακτηρίζει τη μεταναστευτική κίνηση είναι, αφενός μεν, ο παράνομος χαρακτήρας της, αφετέρου, η παρέμβαση των κρατών στη διαχείριση της μετανάστευσης (νομοθετικές απαγορεύσεις και έλεγχος της εισόδου-εξόδου των πληθυσμών), σε μια προσπάθεια ρύθμισης των εντάσεων εργασίας. Ως εκ τούτου, ενώ η μετανάστευση τις προηγούμενες δεκαετίες, τόσο στην αρχή του αιώνα όσο και τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, θεωρήθηκε αναπόσπαστο στοιχείο της οικονομικής ανάπτυξης των χωρών υποδοχής των μεταναστευτικών ρευμάτων, σήμερα εκλαμβάνεται ως αρνητικό στοιχείο της αναπτυξιακής διαδικασίας. Οι μετανάστες θεωρούνται υπεύθυνοι για τη διόγκωση της ανεργίας (λειτουργούν ως υποκατάστατα των ντόπιων εργαζομένων) και την καθήλωση ή και μείωση των χρηματικών μισθών (Σούλης 1993).

Εκτός βέβαια από το πρόβλημα της ανεργίας, μια σειρά άλλων προβλημάτων συνδέεται με την ύπαρξη μεταναστών. Η αύξηση της εγκληματικότητας, η διάβρωση των ηθών και εθίμων του τόπου είναι οι συνηθεις αιτιολογίες που προβάλλονται από επίσημους και μη φορείς ως αποτέλεσμα της ύπαρξης μεταναστών. Βέβαια, το ζήτημα της συνύπαρξης και συμβίωσης εθνικών ομάδων με διαφορετικά πολιτιστικά, θρησκευτικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά είναι ιδιαίτερα σημαντικό και δεν μπορεί να αναλυθεί στα πλαίσια αυτού του άρθρου. Σκοπός αυτού του άρθρου είναι να καταδείξει ότι οι «αρνητικές» επιπτώσεις που επιφέρει η ύπαρξη μεταναστών καθώς και η έξαρση του ρατσισμού οφείλονται απο-

κλειστικά στα διαφορετικά εθνικά και φυλετικά χαρακτηριστικά αυτών των ανθρώπων και όχι στο εάν είναι μετανάστες ή όχι. Βέβαια, ο όρος μετανάστης προϋποθέτει την εθνική και φυλετική διαφοροποίηση του ατόμου-μετανάστη από την υπόλοιπη εθνική ή φυλετική ομάδα που τον αποδέχεται.

Στα πλαίσια αυτού του άρθρου θα προσπαθήσω να αποδείξω ότι, σύμφωνα με την οικονομική θεωρία, η ύπαρξη μεταναστών αυτή καθαυτή δεν επιφέρει αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομική ανάπτυξη, παρά μόνο στην περίπτωση όπου υπάρχει υπερπληθυσμός, το οποίο αποκλείεται για τις αναπτυγμένες χώρες. Το πρόβλημα της ανεργίας δεν είναι αποτέλεσμα της ύπαρξης μεταναστών και ούτε πρόκειται να επιλυθεί εάν οι μετανάστες εκδιωχθούν από τη χώρα. Το πρόβλημα της μετανάστευσης είναι στενά συνδεδεμένο με την έννοια του έθνους (της καθαρότητας του έθνους για ορισμένους). Ο ρατσισμός που είναι σε λανθάνουσα κατάσταση αναδύεται στην επιφάνεια ανάλογα με τις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Η υιοθέτηση νομοθετικών, διοικητικών, αστυνομικών μέτρων και η νομιμοποίηση των μεταναστών (με την ελπίδα ότι οι εργοδότες θα πρέπει να τους δώσουν τα ίδια χρήματα με τους ντόπιους εργαζόμενους, άρα και δε θα τους προσλάβουν) δεν επιλύουν το πρόβλημα της μετανάστευσης, γιατί απλούστατα αυτή συσχετίζεται στενά με την έννοια του έθνους, σχέση την οποία κανείς δε θέλει να παραδεχτεί.

Τα βασικά ερωτήματα τα οποία θα προσπαθήσω να απαντήσω στα πλαίσια αυτού του άρθρου είναι: **α.** Αποτελούν οι μετανάστες τέλεια υποκατάστατα των εργαζομένων στην αγορά εργασίας; **β.** Αποτελεί η μετανάστευση αιτία αύξησης της ανεργίας; **γ.** Η ύπαρξη μεταναστών πιέζει τους μισθούς προς τα κάτω; **δ.** Διαφέρουν οι μετανάστες από τους υπόλοιπους εργαζόμενους και γιατί; **ε.** Συνεισφέρουν θετικά οι μετανάστες στην οικονομική ανάπτυξη;

Στο πρώτο μέρος του άρθρου θα αναλυθούν τα χαρακτηριστικά και τα αίτια της μετανάστευσης καθώς και οι επιπτώσεις (θετικές ή αρνητικές) που επιφέρει στο σύνολο της οικονομίας. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου θα επιχειρηθεί μια διαφορετική προσέγγιση στο πρόβλημα της μετανάστευσης, αναλύοντας την αγορά εργασίας και προσπαθώντας να δούμε τη θέση και το ρόλο των μεταναστών σε αυτή και σ' ολόκληρη την οικονομία.

II. Μετανάστευση και οικονομική ανάπτυξη

II.1. Χαρακτηριστικά της μετανάστευσης

Η σημερινή μετανάστευση αποτελεί το τρίτο μεγάλο κύμα μεταναστών στην ιστορία της. Το πρώτο κύμα παρατηρείται στις αρχές του αιώνα, με κύριο αποδέκτη τις Ην. Πολιτείες. Το δεύτερο κύμα μεταναστών τοποθετείται στη δεκαετία του '50 και '60, με κύριους αποδέκτες τις χώρες του Βορρά (κυρίως τις χώρες της Β. Ευρώπης). Το τρίτο κύμα μεταναστών, το οποίο σημειώνεται την τελευταία δεκαετία, έχει ως κύριους αποδέκτες τις χώρες της Ν. Ευρώπης (Ελλάδα, Ιταλία, Ισπανία). Βέβαια δεν είναι απόλυτα σίγουρο εάν οι μετανάστες θα παραμείνουν σ' αυτές τις χώρες ή απλώς τις βλέπουν ως ενδιάμεσο σταθμό προς τις περισσότερο αναπτυγμένες οικονομικά χώρες του Βορρά.

Παρόλο που το πρώτο κύμα μεταναστών παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με το δεύτερο, εντούτοις οι διαφορές τους από το τρίτο κύμα μεταναστών είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

Οι χώρες από τις οποίες προήλθαν οι μετανάστες την πρώτη και δεύτερη περίοδο ήταν, εκτός των πρώην αποικιών των ευρωπαϊκών χωρών, οι χώρες της Νότιας Ευρώπης. Οι ΗΠΑ και οι χώρες του Βορρά ήταν οι χώρες υποδοχής των μεταναστών. Σε ό,τι αφορά την τρίτη περίοδο, οι κύριες χώρες υποδοχής των μεταναστών είναι οι χώρες της Νότιας Ευρώπης. Η μετανάστευση την πρώτη και δεύτερη περίοδο ήταν κυρίως νόμιμη, ενώ την τρίτη περίοδο είναι σε μεγάλο βαθμό παράνομη. Επίσης, τα πρώτα και δεύτερα κύματα μεταναστών εντάχθηκαν σε μια κοινωνία η οποία βρισκόταν σε διαδικασία έντονης οικονομικής ανάπτυξης, μ' αποτέλεσμα να συμβάλλουν σημαντικά στην οικονομική ανοικοδόμηση και ανάπτυξη αυτών των χωρών (δες ΗΠΑ, Γερμανία κ.ά.). Το τρίτο ρεύμα μεταναστών, που είναι κυρίως παράνομο, θεωρείται «ξένο σώμα» ως προς την κοινωνία της χώρας υποδοχής.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι η περίοδος της πρώτης και δεύτερης μετανάστευσης συμπίπτει χρονικά με την περίοδο ανάπτυξης των καπιταλιστικών χωρών της Δύσης που είναι γνωστή ως φορντική περίοδος, όπου ο ρόλος της βιομηχανίας στην αναπτυξιακή διαδικασία ήταν ιδιαίτερα σημαντικός. Η τωρινή περίοδος, όπου συναντάται το τρίτο ρεύμα μετανάστευσης, είναι η μεταφορντική περίοδος, η περίοδος των υπηρεσιών. Επίσης, οι σημερινές χώρες υποδοχής μεταναστών δεν παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά ανάπτυξης με αυτές των «παραδοσιακών» χωρών υποδοχής μεταναστών γι' αυτό και ορισμένοι ερευνητές χαρακτηρίζουν την ανάπτυξη των νότιων χωρών της Ευρώπης ως περιφερειακό φορντισμό (Lipietz 1985, Lipietz 1988, Δουκάκης 1988).

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι το χρονικό διάστημα που συμπίπτει ιδιαίτερα με το δεύτερο κύμα μετανάστευσης χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά απασχόλησης και χαμηλά ποσοστά ανεργίας. Σε ό,τι αφορά το πρώτο κύμα, που κατέκλυσε κυρίως τις ΗΠΑ, συνέπεσε με την περίοδο όπου οι ΗΠΑ είχαν ανάγκη από εργατικό δυναμικό.

Διαφορές υπάρχουν όχι μόνο ανάμεσα στο πρώτο, δεύτερο και στο τρίτο κύμα μετανάστευσης, αλλά ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο κύμα και αφορούν τις θετικές ή αρνητικές επιδράσεις που επιφέρουν οι μετανάστες πάνω στους μισθούς και στην απασχόληση, στη νομοθετική τους αντιμετώπιση και στην ενσωμάτωσή τους στο έθνος (Massimo Livi-Bacci 1991).

Αυτό που θα ήθελα να επισημάνω και να προσπαθήσω να δείξω είναι ότι στις ΗΠΑ, όπου η έννοια της «καθαρότητας» του έθνους δεν είναι τόσο ισχυρή όσο στην Ευρώπη, οι μετανάστες ενσωματώθηκαν πολύ πιο γρήγορα και εύκολα απ' ό,τι στην Ευρώπη. Αντίθετα, στην Ευρώπη (π.χ. Γερμανία, Γαλλία), ακόμη και όταν οι οικονομικές συνθήκες το απαιτούσαν, οι μετανάστες δεν έγιναν αποδεκτοί από την πλειοψηφία του λαού, λόγω των διαφορετικών φυλετικών τους χαρακτηριστικών.

Η.2. Προσδιοριστικοί παράγοντες της μετανάστευσης

Η ανάλυση των αιτιών της μετανάστευσης μπορεί να επικεντρωθεί είτε στην ανάλυση παραγόντων σε ατομική βάση (μικροανάλυση), όπως πράττει η νεοφιλελεύθερη οικονομική προσέγγιση, είτε σε επίπεδο συνολικό (μακροοικονομική ανάλυση). Η διαφορά ανάμεσα σε αυτές τις δύο προσεγγίσεις είναι ιδιαίτερα σημαντική, τόσο για την κατανόηση του φαινομένου της μετανάστευσης όσο και για τις ασκούμενες πολιτικές επίλυσης του προβλήμα-

τος. Η προσέγγιση του φαινομένου σε ατομική βάση θεωρεί ότι η μετανάστευση είναι ατομική επιλογή, η οποία στηρίζεται σε μια καθαρά χρηματοοικονομική απόφαση, δηλαδή την απόφαση του ατόμου να αποκτήσει ένα καλλίτερο βιοτικό επίπεδο. Ως εκ τούτου, άλλοι παράγοντες, όπως κοινωνικο-πολιτικοί, πολιτισμικοί, ή και οι διαμορφούμενες σχέσεις ανάμεσα στα κράτη ή η ανάγκη συσώρευσης του κεφαλαίου υπεισέρχονται στην ανάλυση ως δευτερεύοντες παράγοντες. Κατά συνέπεια, η αντιμετώπιση του «προβλήματος» της μετανάστευσης επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο το εν λόγω άτομο θα αποφασίσει να μη μεταναστεύσει. Αντιθέτως, η δεύτερη προσέγγιση στο πρόβλημα της μετανάστευσης, χωρίς να αρνείται ότι ο μετανάστης επιδιώκει τη βελτίωση του δικού του —αλλά και της οικογενείας του— βιοτικού επιπέδου, επιδιώκει να κατανοήσει το φαινόμενο αυτό στηριζόμενη σε παράγοντες οι οποίοι σχετίζονται με την ίδια την εξέλιξη της κοινωνίας, τον τρόπο της ανάπτυξής της και των σχέσεων που διαπλέκει με άλλες κοινωνίες. Κατά συνέπεια, η πολιτική αντιμετώπισης του προβλήματος της μετανάστευσης μπορεί να στεφθεί με επιτυχία μόνο εφόσον λαμβάνει υπόψη της τους προαναφερόμενους παράγοντες.

Οι παράγοντες που συμβάλλουν την ανάπτυξη του φαινομένου της μετανάστευσης διακρίνονται σε αυτούς που οφείλονται στην οικονομικο-κοινωνική υποδομή της χώρας από την οποία προέρχονται οι μετανάστες και σε παράγοντες που συνδέονται με την οικονομική ανάπτυξη των χωρών υποδοχής των μεταναστών.

Ο υψηλός ρυθμός γεννητικότητας στις υπανάπτυκτες χώρες, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη φτώχεια, την έλλειψη θέσεων εργασίας και τα έντονα προβλήματα επιβίωσης, καθώς και η ύπαρξη ανώμαλων πολιτικών καταστάσεων σ' αυτές τις χώρες ωθούν τα άτομα στη μετανάστευση (Pugliese 1992). Ορισμένοι ερευνητές (Εμκε-Πουλοπούλου 1990) υποστηρίζουν ότι οι γυναίκες ορισμένων χωρών του Τρίτου Κόσμου μεταναστεύουν, εκτός των οικονομικών αιτιών, λόγω της επιθυμίας τους να ξεφύγουν από παραδόσεις και έθιμα δεσμευτικά για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία.

Σε ό,τι αφορά τους παράγοντες που σχετίζονται με τη χώρα υποδοχής των μεταναστών, αυτοί είναι η ζήτηση εργατικών χεριών στην αγορά εργασίας και γενικότερα η ανάγκη συνεχούς τροφοδότησης εργατικού δυναμικού σε μακροχρόνια βάση για την οικονομική ανάπτυξη.

Εξετάζοντας τις τρεις περιόδους μετανάστευσης, παρατηρούμε ότι οι συνθήκες στις χώρες υποδοχής μεταναστών διαδραμάτισαν ιδιαίτερο ρόλο όχι μόνο στην έλξη της μετανάστευσης αλλά κυρίως στη νομιμότητά της. Δηλαδή, οι οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες των χωρών απ' όπου έφευγαν οι μετανάστες το διάστημα της πρώτης και δεύτερης περιόδου δε διέφεραν από αυτές της τρίτης, αλλά η ανάγκη προσέλκυσης μεταναστών από τις χώρες της Δύσης νομιμοποιούσε την όλη διαδικασία. Σήμερα, θεωρώντας ότι οι αναπτυγμένες χώρες δεν έχουν ανάγκη εργατικών χεριών, παρόλη την υπογεννητικότητα και τη μείωση του πληθυσμού λόγω της χρήσης νέων τεχνολογιών, δεν υπάρχει «επίσημο», νόμιμο κάλεσμα μεταναστών. Κατά συνέπεια, χωρίς να έχουν αλλάξει οι συνθήκες στις χώρες του Τρίτου Κόσμου, η μετανάστευση συνεχίζεται αλλά πλέον ως παράνομη διαδικασία.

Ένα άλλο διαφοροποιητικό στοιχείο ανάμεσα στην επιλογή των χωρών της Β. Ευρώπης κατά το διάστημα της πρώτης και δεύτερης μεταναστευτικής περιόδου και στις χώρες της Ν. Ευρώπης κατά την τρίτη περίοδο είναι η γεωπολιτική θέση αυτών των χωρών. Είναι ευ-

κολότερο στους μετανάστες του Τρίτου Κόσμου να περάσουν σε μια χώρα της Ν. Ευρώπης και να παραμείνουν παράνομα σ' αυτή, με σκοπό να περάσουν αργότερα σε μια άλλη χώρα της Β. Ευρώπης.

II.3. Μορφολογία της μεταναστευτικής κίνησης στην Ελλάδα

Το μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα προς Αυστραλία, Ην. Πολιτείες, Καναδά και Βόρεια Ευρώπη τελειώνει στα μέσα της δεκαετίας του '70. Την περίοδο 1968-1974 αναχώρησαν 392.000 Έλληνες προς άλλες χώρες, ενώ επαναπατρίστηκαν 159.000 άτομα: ήτοι, η καθαρή μεταναστευτική ροή ανέρχεται σε 233.000 (Lianos κ.ά. 1995). Κατά την περίοδο 1975-77 η καθαρή μεταναστευτική κίνηση μειώθηκε σε 22.000 άτομα, το οποίο οφείλεται κυρίως στη μείωση των εξερχόμενων Ελλήνων μεταναστών και στην αύξηση των επαναπατρίζομενων Ελλήνων (Lianos 1979, Katseli και Glytsos 1989). Μετά το 1977 δεν υπάρχει συλλογή στοιχείων για τη μετανάστευση από επίσημη πηγή, επειδή η μεταναστευτική κίνηση δεν ήταν ιδιαίτερα σημαντική (Dogas 1993).

Αντιθέτως, στα τέλη της δεκαετίας του '80 και τις αρχές της δεκαετίας του '90 η Ελλάδα μετατρέπεται από χώρα αποστολής μεταναστών σε χώρα υποδοχής μεταναστών, οι οποίοι είναι κατά κύριο λόγο παράνομοι*. Υπολογίζεται ότι το 1992 στην Ελλάδα υπήρχαν 55.000 Αιγύπτιοι/ες, από τους οποίους οι 35.000 είναι παράνομοι, 50.000 Πολωνοί/ες (5.000 είναι οι παράνομοι), 16.000 Φιλιππινέζοι/ες και 150.000 Αλβανοί/ες, από τους οποίους οι 140.000 είναι παράνομοι. Οι μετανάστες αυτοί συγκεντρώνονται κυρίως στη Βόρεια Ελλάδα, στην Ήπειρο και στην Πελοπόννησο.

II.4. Επιπτώσεις των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη

II.4.1. Μετανάστες και αγορά εργασίας

Η μετανάστευση επιδρά στην οικονομική ανάπτυξη με διπλό τρόπο. Επηρεάζει θετικά τόσο την οικονομική ανάπτυξη της χώρας από την οποία προήλθε όσο και αυτή της χώρας υποδοχής.

Τα πλεονεκτήματα που επιφέρει η μετανάστευση στη χώρα προέλευσης είναι δύο ειδών. Το μεταναστευτικό ρεύμα λειτουργεί ως μερικός εξισορροπητικός παράγοντας στο οξυμμένο δημογραφικό πρόβλημα, δηλαδή τον υπερπληθυσμό, μειώνει την ήδη εκτεταμένη φανερή και συγκαλυμμένη ανεργία, περιορίζει, ως ένα βαθμό, τις υπάρχουσες οικογενειακές ανάγκες, ενώ παράλληλα αποτελεί και μόνιμη πηγή εσόδων τόσο για την οικογένεια όσο και για την οικονομία μέσω των μεταναστευτικών εμβασμάτων. Κατά συνέπεια, τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα δε διογκώνονται περισσότερο, πράγμα το οποίο θα οδηγούσε τόσο σε ανεξέλεγκτες καταστάσεις, και γι' αυτές τις χώρες και για τις υπόλοιπες χώρες, όσο και στην περαιτέρω διόγκωση του μεταναστευτικού ρεύματος.

Η επίδραση των μεταναστών στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών υποδοχής είναι κατά τη γνώμη μου μόνο θετική, όσο και αν αυτό παραξενεύει αρκετούς. Σύμφωνα με τη

* Αναλυτικά στοιχεία για τη μετανάστευση στην Ελλάδα παρατίθενται από Λινάρδος (1993) και Κατσορίδας (1994).

νεοκλασική προσέγγιση, το παραγόμενο προϊόν, δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας, εξαρτάται από την ποσότητα των χρησιμοποιημένων παραγωγικών συντελεστών (δηλαδή της εργασίας, του κεφαλαίου και των πρώτων υλών). Στη βραχυχρόνια δε περίοδο, επειδή ο μόνος μεταβλητός συντελεστής είναι η εργασία, το παραγόμενο προϊόν είναι συνάρτηση του χρησιμοποιούμενου εργατικού δυναμικού (Generaux 1990α). Οι μετανάστες αποτελούν μέρος του εργατικού δυναμικού, άρα συμβάλλουν στην αύξηση της παραγωγής. Ειδικότερα σε περιπτώσεις επιχειρήσεων ή και κλάδων εντάσεως εργασίας, η χρήση μεταναστών από τους επιχειρηματίες σημαίνει ότι ο εν λόγω παραγωγικός συντελεστής συμφέρει τον επιχειρηματία· αυτός, στην περίπτωση που δε θα μπορούσε να βρει το εν λόγω εργατικό δυναμικό, ίσως να έκλεινε την επιχείρησή του, οπότε τα αποτελέσματα για την οικονομική ανάπτυξη θα ήταν σαφώς χειρότερα. Μεγάλο μέρος των επιχειρήσεων χρησιμοποιεί φτηνό εργατικό δυναμικό και δεν προσφεύγει σε πολιτικές εκσυγχρονισμού μέσα από τη χρησιμοποίηση νέων τεχνολογιών (Pugliese 1992, Soltwedel 1991, Lonnroth 1991 και Έμκε-Πουλοπούλου 1990). Ένα επιπλέον στοιχείο είναι ότι η συμμετοχή των μεταναστών στην παραγωγική διαδικασία δημιουργεί εισόδημα, το οποίο εν μέρει θα καταναλωθεί εντός της χώρας για την αγορά καταναλωτικών αγαθών· άρα με αυτό τον τρόπο ενισχύεται η συνολική ζήτηση και συνεπώς δημιουργούνται οι προϋποθέσεις για την αύξηση της παραγωγής (Generaux 1990β). Το υπόλοιπο, υπό μορφή εμβασμάτων, μπορεί να αποτελέσει μέρος της ζήτησης προϊόντων της χώρας προέλευσης από τη χώρα υποδοχής των μεταναστών.

Το μεταναστευτικό ρεύμα μπορεί κάτω από ιδιαίτερες συνθήκες να λειτουργήσει ως μηχανισμός εξισορρόπησης των αρνητικών δημογραφικών τάσεων λόγω των χαμηλών ποσοστών γέννησης και της γήρανσης του πληθυσμού στις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης (Zlotnik 1991). Επιπλέον, η χρήση των μεταναστών μπορεί να έχει και θετικές επιδράσεις στο ασφαλιστικό σύστημα, καθότι αυξάνει τον αριθμό των ασφαλισμένων σε σχέση με τον αριθμό των συνταξιούχων και, συνακόλουθα, και τα ασφαλιστικά έσοδα (Felder 1994).

Είναι αξιοσημείωτο να τονιστεί ότι η ανάπτυξη των χωρών της Δύσης στις δεκαετίες του '50, '60 και '70, όπως και αυτή των ΗΠΑ την περίοδο των πρώτων δεκαετιών του αιώνα μας, στηρίχτηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό στη χρήση μεταναστών. Η ευρωπαϊκή βιομηχανία αναπτύχθηκε χάρη στην ύπαρξη των μεταναστών. Όχι μόνο επειδή αύξησαν αριθμητικά το απαραίτητο εργατικό δυναμικό, αλλά επειδή η οικονομική ανάγκη τους εξανάγκασε στην πειθαρχία τόσο στο χώρο της δουλειάς όσο και στο ευρύτερο περιβάλλον της κοινωνίας. Σήμερα, η ανάπτυξη αρκετών χωρών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας, στηρίζεται στη μετανάστευση, έστω και εάν οι μετανάστες χρησιμοποιούνται στην παραοικονομία, μια και η τελευταία αποτελεί συστατικό στοιχείο της αναπτυξιακής διαδικασίας.

Σε ό,τι αφορά τις επιπτώσεις των μεταναστών στους ντόπιους εργαζόμενους, δηλαδή στο εάν η χρήση των μεταναστών αυξάνει την ανεργία και πιέζει τους μισθούς προς τα κάτω, μια σειρά εμπειρικών μελετών συνηγορεί περί του αντιθέτου (Foreman-Peck 1992, McGouldrick and Tannen 1977, Borjas 1990). Liannos κ.ά. (1995), σε μια πρόσφατη έρευνα πεδίου στη Βόρεια Ελλάδα, βρήκαν ότι οι παράνομοι μετανάστες χρησιμοποιούνται σε τομείς όπου χρησιμοποιούν ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, όπως γεωργία και κατασκευές, έχουν πολύ χαμηλή παραγωγικότητα σε σχέση με τους Έλληνες εργαζόμενους, υποκαθιστούν τους Έλληνες εργαζόμενους μόνο στις εν λόγω εργασίες, αλλά παράλληλα βοηθούν

την οικονομική ανάπτυξη, καθότι ορισμένες απ' αυτές τις εργασίες οι Έλληνες δεν τις εκτελούν.

Είναι τελικά οι παράνομοι μετανάστες αίτιοι της αύξησης της ανεργίας; Πιέζουν τους μισθούς προς τα κάτω; Τα ερωτήματα αυτά, πέρα από οποιαδήποτε εμπειρική διερεύνηση, είναι πρωτίστως θεωρητικά ερωτήματα. Ας μην ξεχνάμε ότι η εμπειρική διερεύνηση στηρίζεται κατά κύριο λόγο στη θεωρία. Σύμφωνα με τη νεοφιλελεύθερη θεωρία, η οποία είναι και η κυρίαρχη στο χώρο των οικονομικών επιστημών, η ανεργία αποτελεί μια προσωρινή κατάσταση ανισορροπίας (Guerrien 1991), επειδή οι εργαζόμενοι δε δέχονται να εργαστούν στο επίπεδο μισθού που οι εργοδότες προσφέρουν (Πετρινωτή 1989). Μόλις οι άνεργοι ντόπιοι εργαζόμενοι δεχτούν να εργαστούν στο επίπεδο ενός τέτοιου μισθού, η ανεργία θα εξαλειφθεί. Εάν σε μια περιοχή παρατηρείται πλεονάζον εργατικό δυναμικό ενώ σε μια άλλη παρουσιάζεται έλλειψη, τότε στη δεύτερη περιοχή οι μισθοί θα αυξηθούν και θα προσελκύσουν εργαζόμενους από την πρώτη περιοχή, μ' αποτέλεσμα να επέλθει ισορροπία και στις δύο αγορές. Αυτή είναι η βασική θέση των νεοφιλελεύθερων οικονομολόγων σε ό,τι αφορά την κινητικότητα της εργασίας και το πώς λειτουργεί η αγορά. Από αυτή δε τη θέση μπορούμε να εξαγάγουμε ορισμένα συμπεράσματα. *Πρώτο*, οι μετανάστες δεν ευθύνονται για την ανεργία, εφόσον η τελευταία προέρχεται από το ότι οι ντόπιοι εργαζόμενοι δε δέχονται να εργαστούν σε αυτό το επίπεδο μισθού. *Δεύτερο*, η κινητικότητα των μεταναστών (δηλαδή η μετανάστευση από χώρα σε χώρα) είναι κατανοητή και σύμφωνη με τους νόμους της αγοράς. Η μετανάστευση, ως κίνηση κάποιων εργαζομένων από μια περιοχή σε μια άλλη, όχι μόνο δεν προκαλεί πρόβλημα, αλλά βοηθάει στο να επέλθει ισορροπία στην αγορά εργασίας.

Ο δε μισθός, ο οποίος, σύμφωνα με τη νεοκλασική θεωρία, καθορίζεται από τη ζήτηση και την προσφορά εργασίας, δε σημαίνει ότι θα μειωθεί κατ' ανάγκην, εφόσον η προσφορά εργασίας θα αυξηθεί λόγω της χρήσης των μεταναστών· μπορεί, λόγω της οικονομικής ανάπτυξης, να μετατοπιστεί προς τα δεξιά η καμπύλη ζήτησης εργασίας, με αποτέλεσμα ο μισθός να μη μεταβληθεί.

Το σημαντικότερο απ' όλα είναι το γεγονός ότι η νεοκλασική αντίληψη περί ανεργίας και καθορισμού των μισθών είναι ιδιαίτερα περιοριστική, σε σημείο που παραβλέπει σημαντικούς παράγοντες, όπως την αδυναμία της αγοράς να λειτουργήσει σε περιβάλλον τέλειου ανταγωνισμού, την ύπαρξη θεσμικών παραγόντων που επηρεάζουν τον καθορισμό των μισθών, το ρόλο της τεχνολογίας στην αναπτυξιακή διαδικασία, τη σχέση οικονομίας-παραοικονομίας και γενικότερα τη σχέση εργασίας-κεφαλαίου, όπως αυτή διαμορφώνεται σε ένα νέο οικονομικό, κοινωνικό και τεχνολογικά διαφορετικό περιβάλλον, εντελώς τροποποιημένο απ' αυτό της μεταπολεμικής περιόδου.

Η.4.2. Μετανάστες και παραοικονομία

Ένα επιπρόσθετο επιχείρημα εναντίον των μεταναστών είναι ότι αυτοί κατά κόρο χρησιμοποιούνται στην παραοικονομία, με αποτέλεσμα να την τροφοδοτούν με φτηνό εργατικό δυναμικό και να συμβάλλουν στη διόγκωσή της. Το σημαντικό ερώτημα που τίθεται είναι εάν η παραοικονομία υπάρχει επειδή υπάρχουν παράνομοι μετανάστες ή έτσι και αλλιώς υπάρχει και οι μετανάστες, λόγω της φύσης της, μπορούν να βρουν ευκολότερα εργασία.

Είναι μάλλον προφανές ότι η παραοικονομία δεν είναι μια στρέβλωση της οικονομικής

ανάπτυξης αλλά αποτελεί συστατικό της στοιχείο, και η διαπλοκή της με την επίσημη οικονομία είναι ιδιαίτερα σημαντική. Ως εκ τούτου, ακόμη και εάν οι μετανάστες εκλείψουν, η παραοικονομία, κάτω από τις δεδομένες συνθήκες του αναπτυξιακού μοντέλου, δεν πρόκειται να εξαφανιστεί.

Κατά συνέπεια, οι εργοδότες δεν προσλαμβάνουν μετανάστες επειδή τους προσφέρουν λιγότερα χρήματα: προσλαμβάνουν εργαζόμενους (που τυχαίνει να είναι μετανάστες), οι οποίοι δέχονται να εργαστούν σε αυτά τα χαμηλά επίπεδα μισθού. Τα επίπεδα μισθού είναι χαμηλά όχι γιατί υπάρχουν οι μετανάστες, αλλά επειδή υπάρχουν εργαζόμενοι (που τυχαίνει να είναι και οι μετανάστες), οι οποίοι λόγω της φτώχειας και της οικονομικής εξαθλίωσης δέχονται να εργαστούν με αυτά τα λίγα χρήματα. Εξάλλου, δεν έχουν και άλλη επιλογή. Οι μισθοί, ιδιαίτερα σε περιόδους κρίσης, δεν καθορίζονται από κοινού από εργοδότες και εργαζόμενους, αλλά κυρίως από τους εργοδότες και οι εργαζόμενοι αποδέχονται αυτό το μισθό. Ακόμη και εάν οι μετανάστες δεν υπήρχαν, οι μισθοί δε θα ήταν πολύ υψηλότεροι, επειδή η ανεργία των ντόπιων εργαζομένων αυξάνει τα τελευταία χρόνια. Οι επιχειρήσεις απολύουν εργαζόμενους παρά προσλαμβάνουν. Οι εργοδότες στον τομέα της βιομηχανίας, ο οποίος βρίσκεται σε φθίνουσα πορεία τις τελευταίες δεκαετίες, και ήδη πολλοί οικονομολόγοι ομιλούν περί αποβιομηχανοποίησης (Γιαννίτσης 1992), προχωρούν σε μαζικές απολύσεις, οξύνοντας ακόμη περισσότερο την ανεργία. Ως εκ τούτου, η ανεργία στον κλάδο της βιομηχανίας δεν οφείλεται στη χρήση μεταναστών, η οποία είναι ιδιαίτερα περιορισμένη, ούτε και οι μισθοί είναι χαμηλοί επειδή υπάρχουν μετανάστες. Η οικονομική κρίση και ο τρόπος εξόδου από την κρίση, μέσα από την τεχνολογική αναδιάρθρωση των επιχειρήσεων, καθλώνουν τους μισθούς και αυξάνουν την ανεργία.

Οι μετανάστες απασχολούνται κυρίως στην παραοικονομία, αλλά δε βρίσκονται εξαπλωμένοι σε όλες τις παραοικονομικές δραστηριότητες. Παρατηρείται βέβαια ότι σε ορισμένα επαγγέλματα οι μετανάστες αποτελούν την πλειοψηφία των εργαζομένων (π.χ. οικιακοί βοηθοί, αγροτικές εργασίες κ.λπ.). Πολλά απ' αυτά τα επαγγέλματα δεν ασκούνται από ντόπιους εργαζόμενους, είτε γιατί θεωρούνται υποτιμητικά είτε γιατί προτιμούν άλλα περισσότερα προσοδοφόρα (τουριστικά επαγγέλματα έναντι αγροτικών εργασιών). Εάν πολλές φορές τίθεται το ζήτημα της υποκατάστασης ντόπιων εργαζομένων από μετανάστες (π.χ. οικοδομικές εργασίες, ναυτιλιακά επαγγέλματα), δε γίνεται επειδή είναι μετανάστες, αλλά επειδή τα συγκεκριμένα άτομα, λόγω οικονομικών αναγκών, δέχονται να εργαστούν, ενώ κάποιοι ντόπιοι άνεργοι προς το «παρόν» δε δέχονται να εργαστούν.

Σε ό,τι αφορά τη μη καταβολή ασφαλιστικών εισφορών και την καταπάτηση των δικαιωμάτων των εργαζομένων, νομίζω ότι δεν αφορά αποκλειστικά τους μετανάστες, αλλά όσους εργάζονται στο χώρο της παραοικονομίας. Σαφώς ο μετανάστης είναι πιο πειθήνια εργατική δύναμη, λόγω της απειλής της απέλασης και των οικονομικών αναγκών που αντιμετωπίζει.

III. Αγορά εργασίας, νέες εργασιακές σχέσεις και μετανάστες

Η αγορά εργασίας τη μεταπολεμική περίοδο υπέστη σημαντικές αλλαγές σε ό,τι αφορά τον καθορισμό του μισθού, τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας, την ανεργία και τα δικαιώ-

ματα των εργαζομένων. Ο μισθός δε θεωρείτο μόνο ως κόστος αλλά και ως ενεργό συστατικό στοιχείο της ενεργούς ζήτησης. Η ημερήσια απασχόληση καθιερώνεται στις οκτώ ώρες εργασίας, η ανεργία είναι σχεδόν ανύπαρκτη και τα δικαιώματα των εργαζομένων κατοχυρώνονται. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο εντάχθηκαν οι μετανάστες τη μεταπολεμική περίοδο στις βόρειες χώρες της Ευρώπης, αποτελώντας μια δευτερεύουσα αγορά, καθότι απασχολούνταν με χαμηλότερες αμοιβές και τα δικαιώματά τους ήταν σαφώς περιορισμένα.

Θα ήταν όμως λάθος να εξετάσει κανείς την πλήρη απασχόληση και γενικότερα τις συνθήκες στην αγορά εργασίας μεμονωμένα. Αντίθετα απ' ό,τι πρεσβεύει η νεοκλασική θεωρία, η αγορά εργασίας επηρεάζει αλλά και εξαρτάται άμεσα από την αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας.

Η συσχέτιση της ανάλυσης της αγοράς εργασίας με την ανάλυση της αγοράς των προϊόντων είναι σημαντική για την κατανόηση της ανεργίας και της απασχόλησης. Η μεταβολή της απασχόλησης δεν εξαρτάται από τους μισθούς (όπως η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει) αλλά από τη μεταβολή της παραγωγής, από τη διάρκεια της εργάσιμης ημέρας και από την παραγωγικότητα της εργασίας (Stankiewicz 1984). Επιπλέον, η αύξηση της απασχόλησης εξαρτάται και από την εκτίμηση των επιχειρηματιών για το ποια θα είναι η ζήτηση στο μέλλον (Salama and Hai Hac 1992). Σε ό,τι αφορά τη σχέση απασχόλησης, παραγωγής και παραγωγικότητας, θα ήθελα να επισημάνω ότι η αύξηση της παραγωγής επιδρά θετικά επί της απασχόλησης, ενώ αυτή της παραγωγικότητας μπορεί να επιδράσει και αρνητικά. Άρα, υπάρχουν παράγοντες προσέκλυσης και εκδίωξης του εργατικού δυναμικού. Όμως αυτοί δεν έχουν καμιά σχέση με τους μετανάστες, οι οποίοι, στην πλειοψηφία τους ανειδίκευτοι, αποτελούν μέρος του εργατικού δυναμικού.

Η κατανόηση του φαινομένου της ανεργίας δε γίνεται μηχανικά από την ανάλυση του φαινομένου της απασχόλησης. Μπορούμε να έχουμε και αύξηση της απασχόλησης και αύξηση της ανεργίας, και αυτό οφείλεται σε δημογραφικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες (Salama and Hai Hac 1992). Η ανεργία, ως η διαφορά ανάμεσα στο ενεργό εργατικό δυναμικό και στο απασχολούμενο εργατικό δυναμικό μιας χώρας, μπορεί να μειωθεί είτε αυξάνοντας το απασχολούμενο εργατικό δυναμικό (και εδώ πρέπει να δούμε το ρόλο της παραγωγής, της τεχνολογίας κ.λπ.) είτε μειώνοντας το ενεργό εργατικό δυναμικό. Όσοι υποστηρίζουν ότι η εκδίωξη των μεταναστών αποτελεί τη λύση στο πρόβλημα της ανεργίας, στην ουσία υποστηρίζουν τη λύση της μείωσης του εργατικού δυναμικού. Η μείωση όμως του εργατικού δυναμικού επιδρά αρνητικά στη συνολική ζήτηση, οξύνει την οικονομική κρίση και διογκώνει τα ελλείμματα των οργανισμών κοινωνικής ασφάλισης.

Η όξυνση της ανεργίας τα τελευταία χρόνια αλλά και οι δυσοίονες προοπτικές της στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης δε σχετίζονται με την ύπαρξη των μεταναστών, αλλά με την αλλαγή των συστατικών στοιχείων της αγοράς εργασίας και της αναπτυξιακής διαδικασίας. Η πλήρης απασχόληση (οκτώ ώρες εργασίας, ασφαλιστικά δικαιώματα, επιδόματα κ.λπ.) παραχωρεί τη θέση της στις νέες μορφές (ή ευέλικτες μορφές) απασχόλησης. Δηλαδή, ο ντόπιος εργαζόμενος μετατρέπεται σε μετανάστη στην ίδια του τη χώρα, αποτελώντας εργατικό δυναμικό μιας δευτερεύουσας αγοράς εργασίας. Ως εκ τούτου νιώθει να απειλείται από το μετανάστη όχι επειδή ο μετανάστης μπορεί να τον εκδιώξει από την εργασία του, αλλά επειδή αυτός προσπαθεί να επιβιώσει σε ένα χώρο που μέχρι πρότινος κυριαρ-

χείτο από τους μετανάστες. Επιπλέον, οι ηγετικοί κλάδοι της δεκαετίας του '50 και '60 και ίσως και της δεκαετίας του '70 που δημιούργησαν όλες αυτές τις θέσεις εργασίας βρίσκονται σήμερα σε ύφεση (χάνοντας θέσεις εργασίας), ενώ οι σημερινοί ηγετικοί κλάδοι δείχνουν ανήμποροι να δημιουργήσουν αντίστοιχο ικανό αριθμό θέσεων εργασίας. Ο ρόλος της τεχνολογίας είναι ιδιαίτερα σημαντικός σε ό,τι αφορά το μέγεθος της απασχόλησης και της ανεργίας. Κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε το ρόλο των μεταναστών στην αγορά εργασίας και στην οικονομία σήμερα, εάν δε λάβουμε υπόψη μας όλους αυτούς τους παράγοντες.

IV. Αντί επιλόγου

Το πρόβλημα των μεταναστών είναι ιδιαίτερα σημαντικό όχι γιατί η ύπαρξη των μεταναστών επιφέρει θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία, αλλά επειδή κρίνεται η δυνατότητα συμβίωσης διαφορετικών φυλετικών και εθνικών ομάδων σε περιόδους κρίσης.

Το κυρίαρχο έθνος σε μια χώρα ουδέποτε συμβίωσε ομαλά με άλλα έθνη-μειονότητες. Το αν σε περιόδους ευημερίας δεν υπήρξαν έντονα προβλήματα, δε σημαίνει ότι τα αισθήματα περί έθνους και περί εθνοτήτων δεν υπήρχαν. Σε περιόδους κρίσης όμως, οι εθνικιστικές και ρατσιστικές αντιλήψεις που βρισκόντουσαν σε λανθάνουσα κατάσταση αναθερμαίνονται. Για να νομιμοποιηθούν στη συνείδηση της πλειοψηφίας του λαού θα πρέπει να καταδειχθεί ότι πράγματι οι διάφορες μειονότητες είναι υπεύθυνες για όλα τα δεινά. Η αναζήτηση στο πρόσωπο των μεταναστών του υπεύθυνου για την αυξανόμενη ανεργία και φτώχεια και την αυξανόμενη οικονομική και κοινωνική στασιμότητα δεν είναι τίποτε άλλο από την αναζήτηση ενός φαντασιακού άλλοθι για την απόκρουση της πραγματικής κατάστασης. Πρέπει λοιπόν να παραδεχτούμε (συμπεριλαμβανομένου και εμού) ότι ο μετανάστης θα είναι πάντα αλλοεθνής και θα αποτελεί ρυθμιστικό παράγοντα της αγοράς εργασίας και γενικότερα της δικής μας οικονομίας. Κατά συνέπεια, το ζήτημα δεν είναι εάν η ύπαρξη των μεταναστών επιφέρει θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις, αλλά το ότι θα τον θεωρούμε πάντοτε ξένο στοιχείο ως προς το έθνος μας· και ως ξένο στοιχείο προς μια αναπτυξιακή διαδικασία εμπεριέχει την έννοια της ρύθμισης.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Δουνιάκης Ντ.-Α. (1988), *Εργασιακές σχέσεις: οικονομία και θεσμοί*, Οδυσσέας.
- Έμκε-Πουλοπούλου, Η (1990), *Μετανάστες και πρόσφυγες στην Ελλάδα 1970-90*, Εταιρεία Πτυχιούχων Πανεπιστημιακών Σχολών Κοινωνικής Εργασίας.
- Γιαννίτης, Τ (1992), «Αποβιομηχάνιση και παραγωγική δυσκαμψία της Ελληνικής Οικονομίας», *Ενημερωτικό Δελτίο ΙΝ.Ε/Τ.Σ.Ε.Ε.*, No 12-13.
- Λινάρδος-Ρυλιών, Π (1993), *Αλλοδαποί εργαζόμενοι και αγορά εργασίας στην Ελλάδα*, Μελέτες No 1, ΙΝ.Ε/ΓΣΕΕ.
- Lipietz, A (1988), «Η διπλή κρίση 1967-1985», στο *Για ένα προσδιορισμό νέων σχέσεων Βορρά-Νότου*, Forum των Δελφών, τόμος 1, Εξάντας.

- Κατσορίδας, Δ (1994), *Ξένοι εργάτες στην Ελλάδα*, Ιαμός, Αθήνα.
- Πετρινώτη, Ξ (1989), *Αγορές εργασίας: οικονομικές θεωρίες και έρευνες*, Παπαζήσης.
- Σούλης, Σ (1993), «Το ξένο παράνομο εργατικό δυναμικό στην Ελλάδα», στα πρακτικά του 3ου Συνεδρίου του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα με θέμα *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*.

Ξένη βιβλιογραφία

- Borjas, G.J (1990), *Friends or Strangers? The impact of immigrants on the U.S. Economy*, New York, Basic Books.
- Felder, B (1994), «Can immigration policy help to stabilize social security systems?», in Giersch, H(ed), *Economic aspects of international migration*, Springer-Verlag.
- Foreman-Peck, J (1992), *A political economy of international migration, 1815-1914*, Manchester School, mimeo.
- Generaux, J (1990a), *Economie Politique*, vol 1, «Introduction et Microeconomie», ed. Hachette
- Generaux, J (1990b), *Economie Politique*, vol 2, «Macroeconomie et Comptabilité Nationale», ed. Hachette.
- Lianos, T, Sarris, A and Katseli, L (1995), *The political economy of illegal immigration*, CERP Workshop of research programme on European Migration: from Economic Analysis to Policy Response, funded by CEE.
- Lipietz, A (1985), *Mirages et Miracles: Problemes de l'industrialisation dans le tiers-Monde*, La Découverte.
- Livi-Bacci, M. (1991), «South-North migration: a comparative approach to north american and european experiences», in *The changing course of international migration*, OCDE.
- McGouldrick, P and Tannen, M (1977), «Did american manufacturers discriminate against immigrants before 1914», *Journal of Economic History*, No 37, pp.723-746.
- Pugliese, E (1992), «The new international migrations and the changes in the labour market», *Labour*, 6(1), pp. 165-179.
- Salama, P and Hai-Hac, T (1992), *Introduction a l'economie de Marx*, Reperes/La Découverte, Paris.
- Soltwedel, R (1991), «Structural adjustment, economic growth and employment», in *The changing course of international migration*, OCDE.
- Stankiewicz, F (1984), *Economie du chômage et de l'emploi*, ed. Cujas.
- Zlotnik, H (1991), «The role of international migration in population equilibrium», in *The changing course of international migration*, OCDE.